

316.776.32

Особливості когнітивного компонента соціального інтелекту учнів середнього та старшого шкільного віку

Мельник А.А.

У статті розглянуте поняття складових когнітивного компонента соціального інтелекту - соціального прогнозування та соціальної інтуїції, викладені погляди вчених та наведений власний підхід до визначення та структурування цих явищ. Представлені методи дослідження вказаних здібностей та зроблений аналіз впливу віку на розвиток соціального інтелекту. Доведена актуальність розгляду логіки розвитку соціального інтелекту в онтогенезі, при переході від одного психологічного віку до іншого.

Ключові слова: соціальний інтелект, когнітивний компонент, соціальне прогнозування, соціальна інтуїція, підлітки.

В статье рассмотрены понятие составляющих когнитивного компонента социального интеллекта – социального прогнозирования и социальной интуиции, изложены взгляды учёных и приведён собственный подход к определению и структурированию этих явлений. Представлены методы исследования указанных способностей и проведён анализ влияния возраста на развитие социального интеллекта. Доказана актуальность рассмотрения логики развития социального интеллекта в онтогенезе, при переходе от одного психологического возраста к другому.

Ключевые слова: социальный интеллект, когнитивный компонент, социальное прогнозирование, социальная интуиция, подростки.

In the article we examine the concept of the constituents of the cognitive component's of the social intelligence - social prediction and social intuition, set out the views of scientists and provides own approach to defining and structuring of these phenomena. Methods of the research of mentioned abilities are presented and the analysis of the influence of the age on development of the social intelligence is carried out. The actuality of the consideration of the logic of the development of the social intelligence in the ontogenesis, at transition from one psychological age to another is proved.

Keywords: social intelligence, cognitive component, social prediction, social intuition, teenagers.

Актуальність. Проблема соціального інтелекту привертає останнім часом все більшу увагу дослідників. Однією з причин цього явища є те, що соціальний інтелект є надзвичайно важливою практичною якістю, а з розвитком досліджень з'ясовуються нові й зовсім непередбачувані сфери його застосування [7].

Соціальний інтелект є провідним компонентом успішності включення людини в соціальне життя суспільства, він дозволяє постійно вдосконалюватися, швидко адаптуватися до умов та вимог, які постійно змінюються, глибше розуміти партнера під час взаємодії та спілкування з ним, прогнозуючи його й своє поведіння [14]. Соціальний інтелект створює сприятливі передумови для саморозкриття, самореалізації й самоактуалізації особистості. Відзначаючи, що соціальний інтелект є значущою характеристикою суб'єкта, який проявляється у всіх сферах його життєдіяльності, необхідно вказати, що особливу роль він відіграє там, де індивід взаємодіє з іншими людьми або діє стосовно їх [19].

Вивчення соціального інтелекту з позицій вікового підходу має великий потенціал для дослідників різних шкіл та напрямів. Основні завдання вивчення соціального інтелекту з позицій вікового підходу полягають у тому, щоб визначити роль соціального інтелекту у вирішенні завдань розвитку в рамках кожного психологічного віку; виявити, в яких віково-специфічних феноменах проявляється соціальний інтелект у сфері значущих відносин дитини та яке місце соціального інтелекту в системі психологічних новоутворень в рамках психологічного віку; а також дослідити співвідношення когнітивних та афективних процесів, що знаходяться в основі соціального інтелекту, та його зміну протягом розвитку мотиваційно-потребової сфери [20].

Вирішення цих завдань потребує збору даних про розвиток соціального інтелекту в різних вікових періодах та інтеграції цих даних з фактами, накопиченими в рамках інших підходів.

Кожний віковий період характеризується інтенсивним розвитком не лише інтелектуальних здібностей особистості, а й міжособистісної взаємодії, уявлень про особистість та поведінку. Соціальний інтелект представляє собою когнітивну складову комунікативних здібностей особистості. Він забезпечує самопізнання, саморозвиток та самонавчання, вміння прогнозувати та планувати розвиток міжособистісних подій, і являє собою чітку, узгоджену групу ментальних здібностей, що визначають успішність соціальної адаптації [17]. Є цілком зрозумілим, що успішно керувати розвитком соціального інтелекту можливо лише на базі знань закономірностей цього процесу, що і є першозавданням досліджень у сфері розгляду соціального інтелекту з позицій вікового підходу.

Теоретично-методичну основу даного дослідження склали праці вітчизняних та зарубіжних вчених у сфері загальної та соціальної психології (К.О.Абульханова-Славська, Б.Г.Ананьев, Г.М.Андреева, В.М.Дружинін, О.М.Леонтьев, Д.Майерс, Л.М.Собчик та ін.). Уявлення про природу соціального інтелекту розкрито крізь загальну теоретичну модель соціального інтелекту як інтегральної здібності до пізнання поведінки та соціальної адаптації (Дж.Гілфорд, Е.Торндайк). Розглянуті також поведінковий (Е.Торндайк, Г.Олпорт, Г.Ю.Айзенк, М.О.Холодная, М.Л.Кубишкіна), когнітивний (Дж.Гілфорд, Н.Кентор, В.Штерн, М.Форд, М.Тисак, Н.А.Кудрявцева, Д.В.Ушаков), комунікативний (Н.А.Амінов, М.В.Молоканов,

М.І.Бобнева, Ю.М.Ємельянов, А.Л.Южанінова, Є.С.Міхайлова) та комунікативно-особистісний (В.Н.Куніцина) підходи до його вивчення.

В рамках даної статті розкриваються особливості розвитку та діагностики рівня соціального інтелекту дітей середнього та старшого шкільного віку.

Згідно з віковою періодизацією Д.Б. Ельконіна, середній шкільний вік – це певний етап дозрівання й розвитку людини, що знаходиться між дитинством і зрілістю [21]. Під час дослідження особистісної сфери учня середнього шкільного віку всі дослідники психології отрочества так чи інакше сходяться у визнанні того великого значення, що має для підлітка спілкування з однолітками: привабливість занять і інтереси в основному визначаються можливістю широкого спілкування саме з однолітками [11]. З віком вплив такого спілкування на розвиток дитини стає усе більш сильним, зокрема у підлітків. Відомо, що гідне положення в групі однолітків, що дає школяреві моральне задоволення, - важлива умова його нормального психічного розвитку. Характер спілкування зі вчителями та ставлення підлітка до цього спілкування також змінюється протягом підліткового віку [3].

Отже, безперечним є той факт, що в даному віці соціальний інтелект отримує свій основний розвиток, формується як провідна здібність, що має вплив на сприйняття підлітком самого себе, впливає на поведінку підлітка у соціумі та його здатність емоційно сприймати все, що відбувається навколо нього [9].

Особливе значення для становлення соціального інтелекту має й вік старшого підлітка, що прийнято визначати як період критичних ситуацій [10]. Юність - період стабілізації особистості. У цей час складається система сталих поглядів на світ і своє місце в ньому. Відомі й пов'язані із цим юнацький максималізм в оцінках, пристрасність у відстоюванні своєї точки зору. Центральним завданням даного періоду стає самовизначення, професійне й особистісне. Спілкування займає велике місце в житті старших школярів і представляє для них самостійну цінність. Вже в перехідний від підліткового до юнацького віку період у дітей виникає особливий інтерес до спілкування з дорослими. У старших класах ця тенденція ще більше підсилюється [4].

На порозі юності у старших підлітків проявляються здібність до співпереживання, прагнення до розуміння душі іншої людини, особливо своїх однолітків. У цьому віці відзначається розвиток самосвідомості [1]. Крім цього розвиток самосвідомості викликає в старшого підлітка потребу в більш тісному спілкуванні з однолітками. Порівняння себе з іншими, інтерес до власної особистості, своїх здібностей та можливостей створюють сприятливі умови для розвитку самосвідомості [2].

Отже, найбільш яскраво вікові особливості соціального інтелекту в підлітковому віці проявляються через функції соціального інтелекту в індивідуально-особистісному розвитку підлітка. У зв'язку з цим цікавими є такі концепції соціального інтелекту, що пропонують досліджувати соціальний інтелект згідно з його структурними компонентами. Серед великої кількості досліджених теорій соціального інтелекту найбільш обґрунтованими та вимірюваними, з нашої точки зору, є модель соціального інтелекту Г.П. Геранюшкіної [5] та концепція А.І. Савенкова [18]. На базі цих двох концепцій ми запропонували свою модель соціального інтелекту людини, яка складається з когнітивного, емоційного та поведінкового компонентів.

Когнітивний компонент, в свою чергу, включає соціальні знання (які допомагають визначити людині свою позицію відносно соціальної дійсності, своє місце в структурі соціальних відносин, сприяють активності та самостійності), соціальну пам'ять (яка необхідна для прояву гуманістичного відношення до соціального оточення, для підтримки довірчих відносин та для досягнення успіху у міжособистісній взаємодії суб'єктів), соціальну інтуїцію (як здібність оцінювати почуття та настрої інших людей за допомогою процесу пізнання соціальної дійсності та сприйняття їх поведінки), соціальне прогнозування та соціальну перцепцію (як сприйняття інформації про фізичні та поведінкові характеристики об'єкту, формування уявлення про його наміри, здібності, думки, емоції тощо, та про ті стосунки, які пов'язують об'єкт та суб'єкт сприйняття).

Розвиток когнітивної складової соціального інтелекту виражається в таких показниках як гнучкість, критичність і самостійність, які дозволяють дитині пристосовуватися до умов та обставин навколишньої дійсності [16].

Критичність для підлітка має світоглядний аспект, припускає об'єктивність, «яка виражається у свідомому прагненні особистості до пошуку істини, незалежно від того, наскільки вона узгоджується із загальноприйнятими точками зору, і незалежно від прагнень особистості» [12]. Гнучкість стає стримуючим фактором надмірного прояву критичності підлітка. Вона реалізується через всебічний аналіз проблеми з урахуванням різних точок зору та проявляється в корекції власної діяльності, а також в умінні переконувати інших у цінності ідей.

Для школярів когнітивна складова соціального інтелекту визначає інтелектуальну активність, яка стимулюється бажанням продемонструвати навколишнім свої здібності та отримати оцінку з їхнього боку [8].

Провідними складовими когнітивного компоненту соціального інтелекту, на наш погляд, є соціальна інтуїція та соціальне прогнозування, що дозволяють людині краще та правильніше оцінювати стани, почуття та наміри оточуючих за їх невербальними проявами, міміці, позам, жестам. Здатність розуміти невербальні сигнали іншої людини, усвідомлювати їх та порівнювати з вербальними, за думкою А.Піза [15], лежить у основі «шостого почуття» - інтуїції. Від успішного

володіння цією здібністю та високого рівня розвитку цієї складової когнітивного компоненту соціального інтелекту залежать, в свою чергу, такі здібності, як: чуттєвість до емоційних станів оточуючих у ситуаціях ділового спілкування, відкритість та прояв дружелюбності у спілкуванні, емоціональна стабільність, сенситивність до зворотного зв'язку у спілкуванні, сприйнятливості до критики, совісність, емпатія тощо.

Відповідно до обраних компонентів було обрано методика, що діагностує означені складові соціального інтелекту – тест Дж.Гілфорда та М.Салівена для діагностики соціального інтелекту [13], а саме перший та другий субтести («Історії з завершенням» та «Групи експресії» відповідно). Перший субтест діагностує, за моделлю інтелекту Дж.Гілфорда [6], фактор пізнання результатів поведінки, тобто здібність передбачувати наслідки поведінки людей у окремих ситуаціях, передвіщати те, що відбуватиметься надалі. В даному випадку це і складає поняття соціального прогнозування, досліджуваного нами.

Другий субтест діагностує фактор пізнання класів поведінки, і за допомогою нього можливо визначити здатність людини розпізнавати загальні властивості у деякому потоці експресивної чи ситуативної інформації про поведінку, а в нашому випадку - здатність до логічного узагальнення, виокремлення загальних істотних ознак в різних невербальних реакціях людини, що суттєво посилює здатність розуміти інших.

Отже, метою нашого дослідження є порівняння рівнів розвитку когнітивного компоненту соціального інтелекту середніх та старших школярів за показниками провідних його складових – соціальної інтуїції та соціального прогнозування.

У дослідженні приймали участь учні шостого та десятого класів. Загальна кількість досліджуваних – 100 осіб (51 дівчат та 49 хлопчиків).

Після проведення дослідження результати піддавалися кількісній, якісній та статистичній обробці.

Результати дослідження показали, що існують статистично значущі розрізнення між рівнями розвитку когнітивного компоненту соціального інтелекту у середніх та старших школярів (за першим та другим субтестами, відповідно: 4,05 та 2,84, $p < 0,01$).

Таким чином, встановлені та статистично доведені розрізнення полягають у тому, що рівні розвитку здібностей школярів до соціального прогнозування та соціальної інтуїції, як і передбачувалось, різняться. Під час статистичної обробки рівня розвитку соціальної інтуїції виявилось, що вищі середні за групою показники розвитку цієї здібності наявні у більш старшому шкільному віці. Та ж сама ситуація була відзначена і стосовно здібності до соціального прогнозування. Це підтверджує теорію про поступовий розвиток соціального інтелекту та його залежність від вікових особливостей: у найбільш сенситивний період – підлітковий вік, період дорослішання, юності – соціальний інтелект отримує свій розвиток у загальній системі саморозкриття особистості, вдосконалюється як навичка, здобувається та поширюється як провідна здібність у комунікативній сфері учня.

У учнів середнього шкільного віку розподіл отриманих балів показує, що середній рівень розвитку соціальної інтуїції школярів 6-х класів – нижче середнього (2,4 бали з максимальних 5). Це пояснюється недостатньою сформованістю цієї здібності у зв'язку з недосконалим вмінням володіння мовою жестів, більшою орієнтацією на вербальний зміст почутого, помилковим сприйняттям слів співбесідника тощо.

Учні старших класів також володіють вказаною здібністю на середньому рівні (середній показник по групі – 2,8 балів з максимальних 5). Необхідно також відзначити, що ймовірним є вплив соціальної ситуації розвитку, стилю сімейного виховання, загального рівня розвиненості особистості та цілей учнів у сфері спілкування. Все це може як сприяти, так і гальмувати процес поступового розвитку соціального інтелекту, проте в будь-якому разі неможливо вказувати на недостатню розвиненість соціального інтелекту для дітей цієї вікової категорії.

Стосовно середніх показників розвитку соціального прогнозування ситуація схожа. Схарактеризувати рівень розвитку цієї здібності у більшості учнів середнього шкільного віку можна як «низький» або «нижче середнього» (середній показник по групі – 2,3 з максимальних 5-ти), що вказує на те, що такі учні можуть потрапляти у конфліктні ситуації через невірне уявлення про результати своїх дій та вчинків інших, погано орієнтуються у загальноприйнятих нормах та правилах поведінки (що, в свою чергу, відбиває їх рівень розвитку ще однієї складової когнітивного компоненту соціального інтелекту - соціальних знань). Це також можна пояснити недостатньо розвиненим вмінням володіти інформацією, використовувати її на власну користь, а також впливом провідної діяльності для дітей цього віку – навчання – яке витісняє спілкування, не дозволяючи комунікативним здібностям розвиватись на досить високому рівні.

Порівняно з учнями середніх класів, більшість старшокласників мають середній рівень розвитку соціального прогнозування як здібності (3 бали з 5-ти), що свідчить про їх більш розвинену та ефективну здатність передбачувати наслідки поведінки. Учні старшого шкільного віку вже вміють краще передбачати подальші вчинки оточуючих їх людей на основі аналізу реальних ситуацій спілкування, розуміння їх почуттів, думок, намірів. Успішність побудови вірної стратегії власної поведінки потребує від підлітка вміння орієнтуватися у невербальних реакціях учасників взаємодії та знання нормо-рольових моделей, правил, регулюючих поведінку людей, що, в свою чергу, сприятиме досягненню поставленої їм мети.

Висновки.

Погляд на соціальний інтелект як на статичну, сформовану психічну функцію дорослої людини не дозволяв відповісти на основні запитання про роль соціального інтелекту у вирішенні завдань розвитку при переході від одного психологічного віку до іншого, тобто логіку розвитку соціального інтелекту в онтогенезі в цілому. Саме тому вивчення соціального інтелекту з позицій вікового підходу має великий потенціал для дослідників різних шкіл і напрямків.

Згідно з положенням про те, що структурно соціальний інтелект є багатокомпонентним утворенням, в якому кожний із компонентів може мати різну траєкторію розвитку протягом життя, ми провели статистичний аналіз висунутої гіпотези.

Було доведено значущу різницю між рівнями розвитку таких складових когнітивного компоненту соціального інтелекту як соціальне прогнозування та соціальна інтуїція у учнів середніх та старших класів.

Користуючись встановленими нами закономірностями, можна стверджувати, що соціальний інтелект у різні вікові періоди має свою, власну, індивідуально визначену форму розвитку, яка може бути диференційованою та різнитися (а звідси і порівнюватися) за рівнями.

Перспективу нашого дослідження складає порівняння емоційного та поведінкового компонентів соціального інтелекту у учнів шкільного віку, що допоможе вже на основі емпірично доведених гіпотез вказувати на вікові особливості розвитку соціального інтелекту протягом життя.

Література:

1. Абульханова-Славская К.А. Социальное мышление личности: проблемы и стратегии исследования // Психол. журн., 1994. - Т. 15. - № 4. - С. 39-55.
2. Андреева Г.М. Психология социального познания. - М.: Аспект-Пресс, 1997. - С.94-104.
3. Возрастная и педагогическая психология. Учебное пособие для студентов пед. ин-тов // Под ред. А.В.Петровского, М.: «Просвещение», 1973. 288 с.
4. Выготский Л. С Вопросы детской (возрастной) психологии // Выготский Л.С. Собр. соч. Т. 4. - М.: Педагогика, 1984. - С. 243-385.
5. Геранюшкина Г.П. Социальный интеллект студентов-менеджеров и его развитие в условиях формирующего эксперимента: Дис. ... канд. психол. на-ук. - Иркутск, 2001. - 194 с.125
6. Гилфорд Дж. Три стороны интеллекта // Психология мышления. Под ред. А.М. Матюшкина. М., 1965. - С.433-456.
7. Дружинин В.Н. Структура психометрического интеллекта и прогноз индивидуальных достижений // Интеллект и творчество: Сб. науч. тр. / РАН. Ин-т психологии; Отв. ред. А.Н. Воронин. - М., 1999. С 5-29.
8. Калина Н.Ф. Диагностика социального интеллекта личности // Журнал практикующего психолога. - 1999. - №5. - С.159-178.
9. Кон И.С. Психология ранней юности: книга для учителя. - М.: Просвещение, 1989. - 255 с.
10. Кон И.С. Психология старшеклассника. - М.: Политиздат, 1982. - 248 с.
11. Куницына В.Н., Казаринова Н.В., Погольша В.М. Межличностное общение. Учебник для вузов. - СПб.: Питер, 2002. - С.308-394.
12. Липкина А.И., Рыбак Л.А. Самооценка в учебной деятельности, М., 1968
13. Михайлова (Алешина) Е.С. Тест Дж.Гилфорда и М.Салливена. диагностика социального интеллекта. Руководство пользователя. 2-е изд. - СПб.: ГП «ИМАТОН», 1999. - 56с.
14. Мудрик А.К. Соціальний інтелект та соціальна компетентність // Практ. психол. та соц. робота. - 2006. - №3. - С.4-6.
15. Пиз А. Язык телодвижений. Как читать мысли окружающих по их жестам. - М.: Эксмо, 2003.
16. Практический интеллект/ Р.Дж. Стернберг, Дж.Б.Форсайт, Дж. Хедланд и др. - СПб.: Питер, 2002. - С.170-192.
17. Руденко С.В. Феномен соціального інтелекту на сучасному етапі розвитку психологічної науки //Актуальні проблеми психології. Т.1.: Соціальна психологія. Організаційна психологія. Економічна психологія.: Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. Максименка С.Д., Карамушки Л.М. - К.: Міленіум, 2004. - Вип.13. - 166с. - С.85-87.
18. Савенков А.И. Эмоциональный и социальный интеллект как предикторы жизненного успеха // Вестник практической психологии образования. №1(6), январь-март 2006. - С.3-38.
19. Ушаков Д.В. Социальный интеллект как вид интеллекта // Социальный интеллект: Теория, измерение, исследования / Под ред. Д.В. Ушакова, Д.В. Людина. М., 2004. - С. 11-29.
20. Чеснокова О.Б. Возрастной подход к исследованию социального интеллекта у детей // Вопр. психол. - 2005. - №6. - С.35-45.
21. Эльконин Д. Б. Избранные психологические труды. - М.: Педагогика, 1989. 560 с.